

Денис КОЗАК

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Загальні уваги

Окреслена в заголовку статті тема не дістала відбиття у вітчизняній історичній науці. Це пояснюється переважно дискусійністю етнічних визначень культур рубежу й перших століть нашої ери. Ще донедавна категорично відкидалася думка про наявність матеріальних слідів германців на території України.

Лише в останні десятиріччя, завдяки широким археологічним дослідженням пам'яток вельбарської культури на Волині, черняхівських поселень і могильників у Наддністрянщині, Поділлі, Північному Причорномор'ї, глибокому аналізу археологічних джерел і зіставленню їх з писемними даними вдалося вирізнити пам'ятки германців і пов'язати їх з історією племен України II – IV ст. н. е.

Нові дослідження у Наддністрянщині та Закарпатті дали змогу докладніше обґрунтувати гіпотезу М. Смішка про вандальську належність деяких окремих поховань та їхніх груп пшеворського типу за пізньоримського часу.

У вивченні військової справи давніх германців дається взнаки також незначна кількість джерел. Розкопки германських пам'яток тільки почалися. Тож як виняток відзначимо лише досить повну характеристику зброї вандалів з окремих поховань Наддністрянщини, що її дав М. Смішко.

У зарубіжній літературі питання військової справи центральноєвропейських германців пізньоримського й римського часів висвітлено в працях М. Яна, К. Радатца, К. Такенберга, Й. Костшевського, К. Годловського, П. Качановського. Проте основну увагу ці автори зосередили на типології і датуванні озброєння.

На теренах України зброя германців репрезентована, як уже згадувалося, знахідками з пам'яток пшеворської культури Верхньої Наддністрянщини й Закарпаття кінця II – III ст. н. е., а також з окремих пам'яток черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя. Старожитності пшеворської культури пізньоримського часу на заході України вивчали, починаючи з кінця XIX ст. Спершу досліджував їх К. Гадачек, згодом М. Смішко¹. Всього в Наддністрянщині відомо 15 місцезнаходжень таких пам'яток. Ще кілька тогочасних пам'яток виявлено на Закарпатті (Арданове, Свалява, Братове). Найсхідніше – поховання в Громівці Старокостянтинівського району Хмельницької області й поховання в Тернівці Крижопільського району Вінницької області.

Особливістю пізньопшеворських пам'яток заходу України є те, що вони здебільшого представлені окремими похованнями (переважно зі зброєю) та їхніми групами. Більшість окремих поховань зосереджу-

ються на південь від Львова вздовж лівих допливів Дністра та по середній його течії в напрямку на південь і південний схід. Групи поховань містяться на північ від Львова. Таке географічне розміщення різних за характером пам'яток у Наддністрянщині ледве чи випадкове. Можливо, невеликі групи поховань утворились внаслідок активних військових дій германців проти місцевої слов'янської людності на північних межах її оселення, адже всі поховання з цих груп були чоловічими, зробленими в дуже вузькому хронологічному відтинку. В усіх без винятку похованнях виявлено велику кількість зброї. До того ж одиничні поховання не властиві пшеворській культурі – пшеворці ховали своїх небіжчиків на великих і дуже великих кладовищах, що функціонували тривалий час. Одиничні поховання могли зумовити лише виняткові обставини, і ними в Наддністрянщині могли бути військові дії, похід.

Зі зброї найчисленніше представлені вістря списів та умбони (понад 20). Знайдено більш як десяток острогів, мечів, руків'їв щитів. Натомість у пшеворській культурі на території Польщі поховання зі зброєю трапляються рідко. Так, могили з мечем дослідники пов'язують лише з воїнами найвищого рангу. Остроги в пшеворських могильниках виявлено тільки в одному з п'яти поховань зі зброєю. Так само рідко трапляються умбони й руків'я щитів.

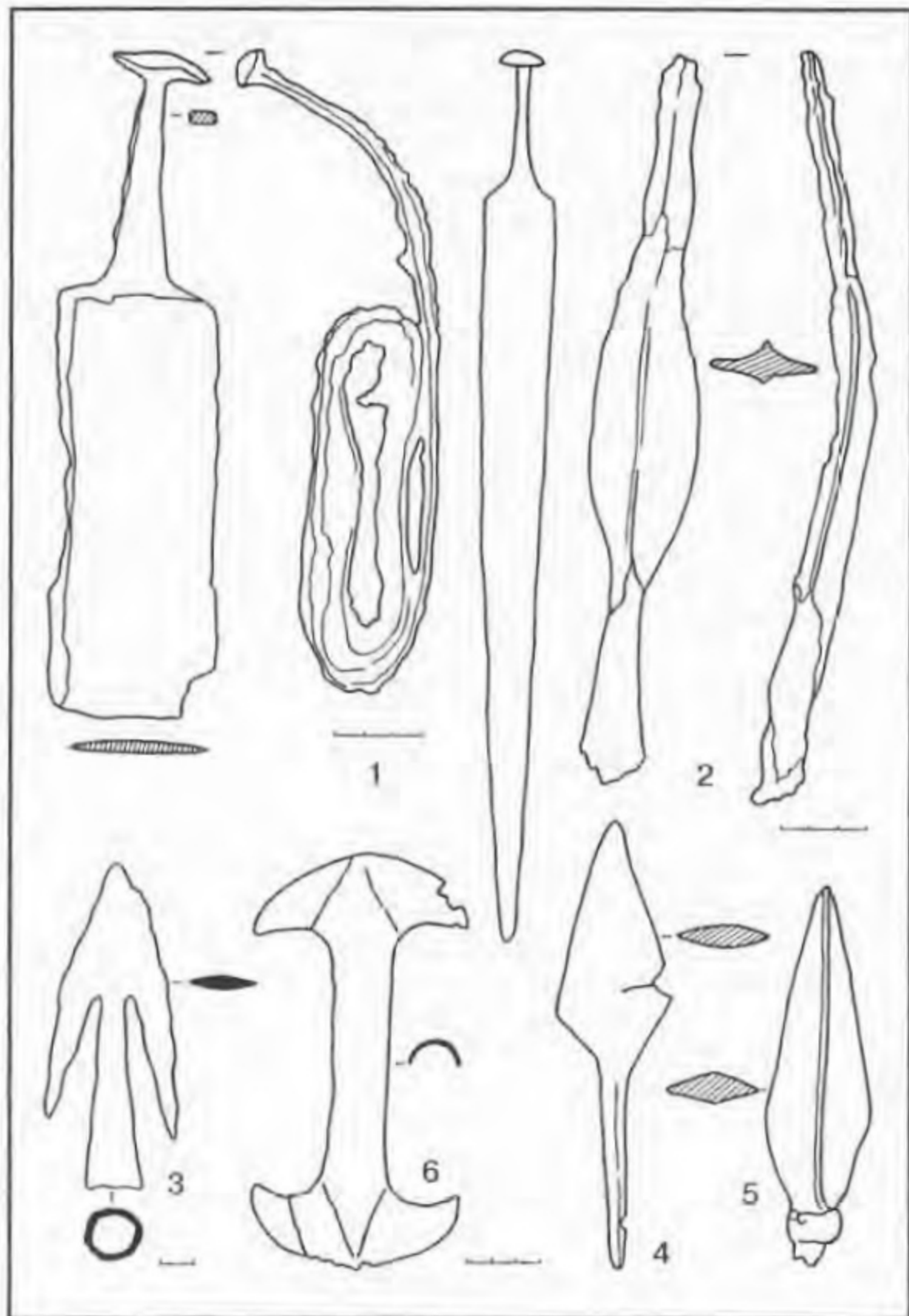
Отже, з наведених даних випливає, що в Наддністрянщині та Закарпатті перебували добре озброєні воїни-вершники, спроможні вести активні бойові дії зі швидкими пересуваннями. Усі речі, виявлені в пшеворських похованнях, чужі місцевій слов'янській культурі. Виняток становлять лише глиняні посудини – урни. Певно, пшеворські військові загони пере-

ймали їх у навколишньої людності для здійснення свого поховального обряду.

М. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток на заході України, висловив цілком обгрунтоване припущення, що вони становлять немов ланцюжок від території над Західним Бугом до Закарпаття. Крім того, аналогічні пам'ятки відомі й далі на південний схід – у північно-східних місцевостях Семигородщини. Якщо виходити з археологічних матеріалів, творцями таких пам'яток були озброєні кінні загони з Надвіслянщини, тож М. Смішко зробив висновок, що ці пам'ятки варто розглядати як свідчення просування невеликих кінних загонів з Надвіслянщини через Наддністрянщину та Закарпаття в північно-східні місцевості Семигородщини на кордоні з римською провінцією Дакія. Ці археологічні дані перегукуються з повідомленням Діодора Кассія про те, що близько 170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандалські племена лакрингів і хедангів. І справді, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів, що відбувалися на території Мазовії, Підляшшя та Люблінщині, вказують на появу тут наприкінці II ст. н. е. невідомих раніше пам'яток вельбарської культури (готи). Археологічні дані свідчать, що тільки частина пшеворців ввійшла в контакт з представниками вельбарської культури. Здебільшого ж місцеве населення винищено й витиснуто. Показові щодо цього пшеворські могильники й поселення, покинуті переважно саме в цей час.

Очевидно, витиснена готами частина пшеворської людності пішла на південь через Дністер і Карпати в Надтисся та Семигородщину. Саме з цими подіями пов'язана поява наддністрянських і надтиських вандалських пам'яток.

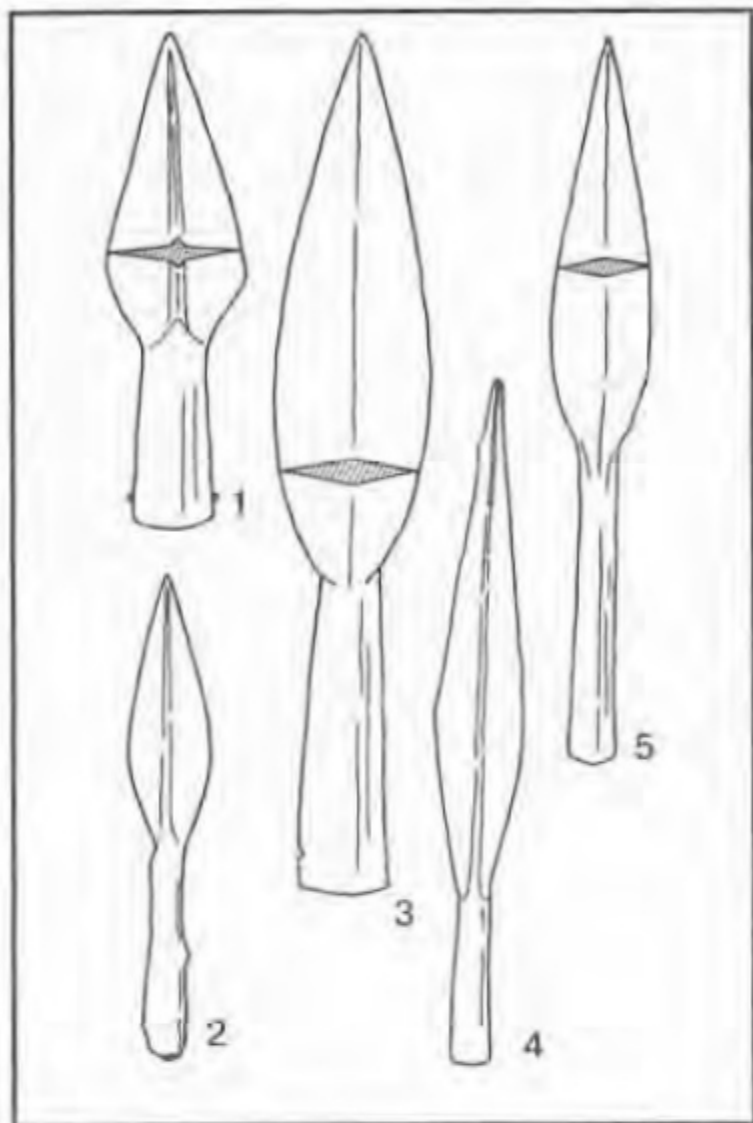
Озброєння населення черняхівської культури. 1 – рештки меча; 2 – фрагменти вістер списів; 3, 4, 5 – вістря стріл; 6 – руків'я щита (1 – 5 – Оселівка; 6 – Курники)

Що ж стосується черняхівської культури, то предмети озброєння трапляються в ній головно в деяких похованнях на могильниках (Ягнятин, Черепний, Ріпнів-П). До германської зброї ми залічуємо ці предмети не тільки на тій підставі, що їх виявлено в похованнях, здійснених за германським обрядом, а й тому, що є безпосередні аналоги їм у Вісло-Одерському межиріччі на пам'ятках пшеворської культури, основними носіями якої були різні етноплемінні групи східних германців.

Лук, стріли

Про наявність в озброєнні германців лука свідчать вістря стріл, знайдені на багатьох черняхівських поселеннях та могильниках (Журавка, Леськи, Ромашки, Переяслав-Хмельницький, Оселівка, Ріпнів-П, Неслухів та ін.). Вони не оригінальні. Їхня будова (черешкові, втулчасті) й форма (листякоподібні, ромбічні, двошипні та ін.) повторюють вістря стріл, якими користувалися слов'яни. Ймовірно, ці вироби не мали

*Озброєння германців
Надністрищини. Вістря списів
(1, 3, 4 – Добростани;
2 – Переводів; 5 – Іване-Золоте)*

етнічних і культурних особливостей. Види й форма їх виходять поза межі певної етнокультурної групи й мають надкультурний характер.

Списи й дротики

З вістер списів найширше представлені – як у пшеворській, так і у черняхівській культурі – вироби з лезом листкоподібних обрисів. Посередині леза по всій довжині його проходить добре виділене ребро. На більш ранніх зразках ребро продовжується і на втулці. Воно надає лезу ромбоподібної в перерізі форми. Леза переважно короткі, хоч трапляються й досить довгі. Втулки рівні, округлі або багатогранні. Між собою вістря списів цього типу відрізняються співвідношенням довжи-

ни леза і втулки. Вони або пропорційні, або втулка трохи довша. Проте здебільшого довжина леза перевищує довжину втулки. Розміри лез становлять від 11,5 до 34 см, довжина втулок – від 6 до 14,5 см.

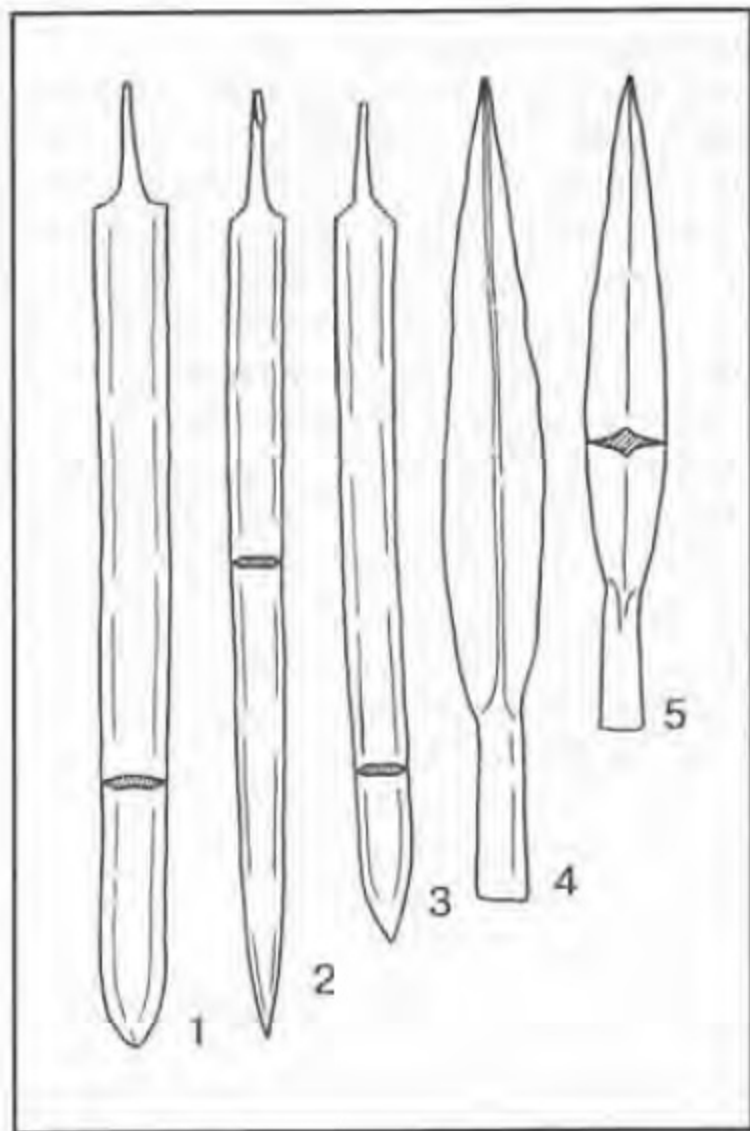
Дослідники припускають, що в цих вістрях списів немов відроджуються деякі кельтські риси. Виявом їх є, зокрема, добре виділене ребро. Це одне зі свідчень так званого кельтського ренесансу, що розпочався в кінці II – на початку III ст. н. е. Такі вістря списів характерні передусім для пізньоримського часу (III – IV ст. н. е.).

На поселеннях черняхівського типу в Ріпневі-II й Черепині виявлено підтоки списів, виготовлені зі згорнутої на кінці бляхи.

Вістря дротиків відрізняються од вістер списів меншими розмірами й формою. Їх виявлено переважно на черняхівських пам'ятках. Найпоширеніша форма – листкоподібна, ланцетоподібна, ромбічна, а також двошипна (Ріпнів-II, Ромашки, Оселівка). Це були, мабуть, предмети місцевого виробу.

Мечі

Більшість мечів виявлено на пам'ятках пшеворської культури. Три з них походять з поселень Компанійці, Оселівка, Ягнятин і належать до черняхівської культури. Знайдені мечі представляють кілька типів. Найраніший – меч з вузьким клинком і подовженим загостреним кінцем. Клинок переходить у держак двома горизонтальними або кількома опущеними донизу уступами. Довжина меча 70–80 см, ширина клинка – 4 см (Перепельники, Петрилів). Такі мечі з'являються під впливом, як припускають, римських „гладіусів”, якими можна було не тільки рубати, а й колоти². Мечі цього типу часті в пшеворській культурі.

Озброєння германців Наддністрянщини. Мечі й вістря списів (1 – Добростани; 2, 5 – Перепільники; 3 – Петрилів; 4 – Переводів)

Типологічно пізніші мечі з довгими широкими клинками із загостреним кінцем. Клинок відділено од держака двома уступами. Подеколи держак закінчується пласкою шишечкою. Довжина мечів 80 см, ширина клинків 6 см (Добростани). Такі мечі належать до типу довгих двосічних з широким клинком, призначених переважно для рубання. З другої половини II ст. вони починають витіснити попередній тип.

Відмінний од щойно описаного меч з Ягнятина. Він має короткий широкий клинок з заокругленим кінцем завдовжки 43 см.

Меч з Оселівки³ – середньої довжини (54 см), клинок біля основи широкий, далі потрохи звужується до гострого кінця. Клинок переходить у держак двома скісними

уступами. Кінець держака має пласку шишечку.

На ягнятинському поселенні, крім меча, знайдено бойовий однолезовий ніж – скрамасакс. Знахідка кинджала відома також з поселення черняхівської культури Кринички.

Захисна зброя

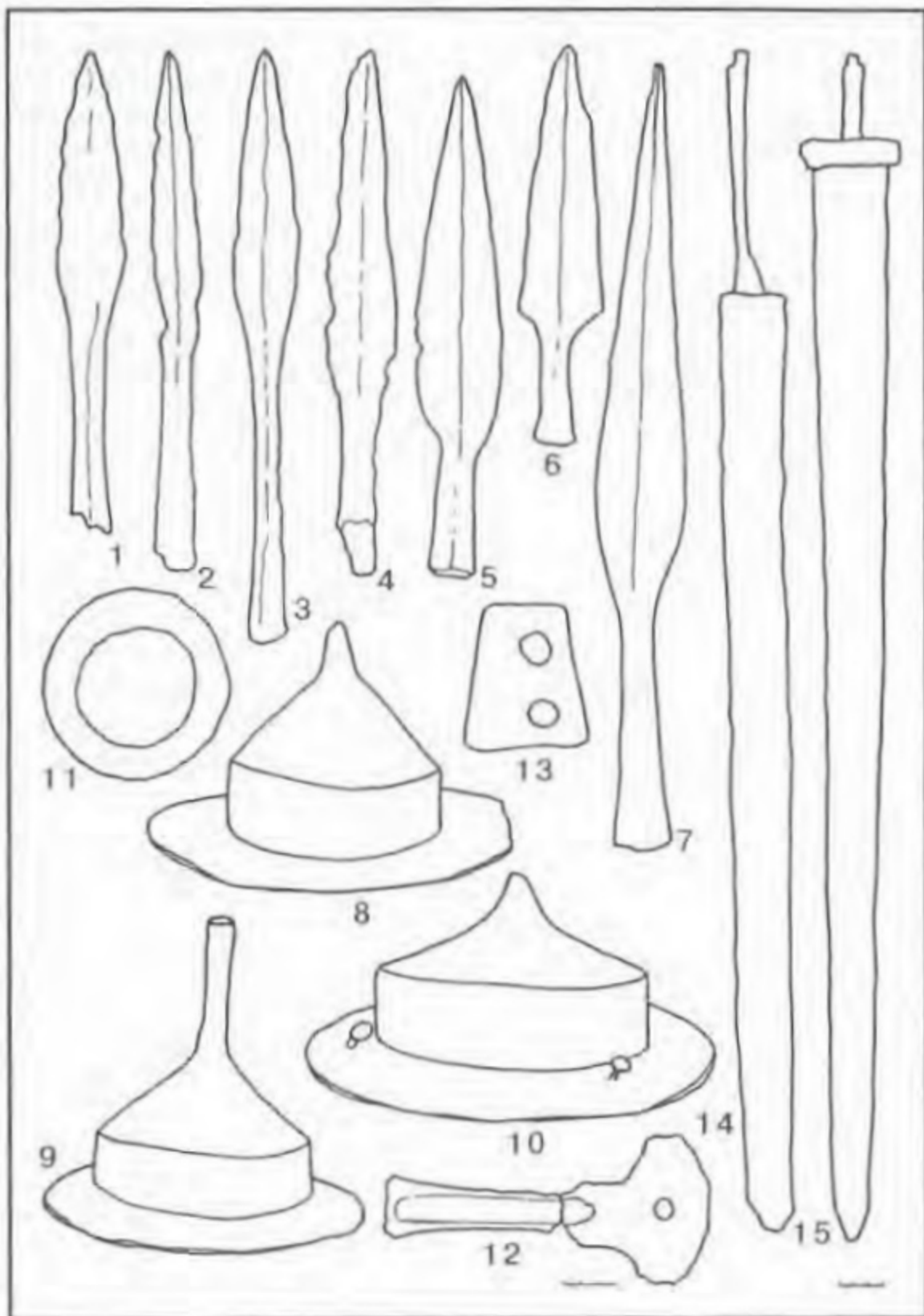
Із захисної зброї відомі щити, від яких лишилися залізні умбони й руків'я, а також бойові сокири. Умбони, крім одного (черняхівський могильник у Компанійцях), виявлені на пшеворських пам'ятках заходу України. Так само й руків'я щитів. З них лише три знайдено в ареалі черняхівської культури (Компанійці, Оселівка, Олександрівка).

Формою шипа умбони поділяються на кілька типів. Перший з них представлений виробами з добре означеним гострим шипом, циліндричною шийкою, конічною верхівкою, широкими полями. До щита умбон прикріплювали трьома-чотирма округлими заклепками. Висота умбонів 9 – 10,5 см. Такі умбони належать до типу 7Б за класифікацією М. Яна. Вони типові для пшеворської культури кінця II – III ст. н. е., хоч трапляються досить рідко.

Умбони другого типу мають високий, посередині звужений, а ближче до кінця розширений шип. Шип має багатогранну або округлу в перерізі форму. Шийка висока, верхівка округла, згори трохи опукла. Поля широкі. До щита поля кріпили 3 – 4 заклепками. Висота умбонів 11,5 – 13,5 см. Це тип 7А за класифікацією М. Яна. Такі умбони часто трапляються в похованнях пшеворської культури.

Третій тип – умбони з широким, рівно зробленим шипом. Вони мають горизонтальні або трохи опущені до низу поля, циліндричну шийку й дещо увігнуту поверхню горішньої частини, що переходить у короткий товстий

*Озброєння германців
Закарпаття.
1 – 7 – вістря
списів; 8 – 11
умбони щитів;
12 – 13 – руків'я
щитів; 14 – 15 –
мечі (1 – 5, 11 –
14 – Свалява;
6 – 10 –
Братове; 8 – 9,
15 – Арданове)*

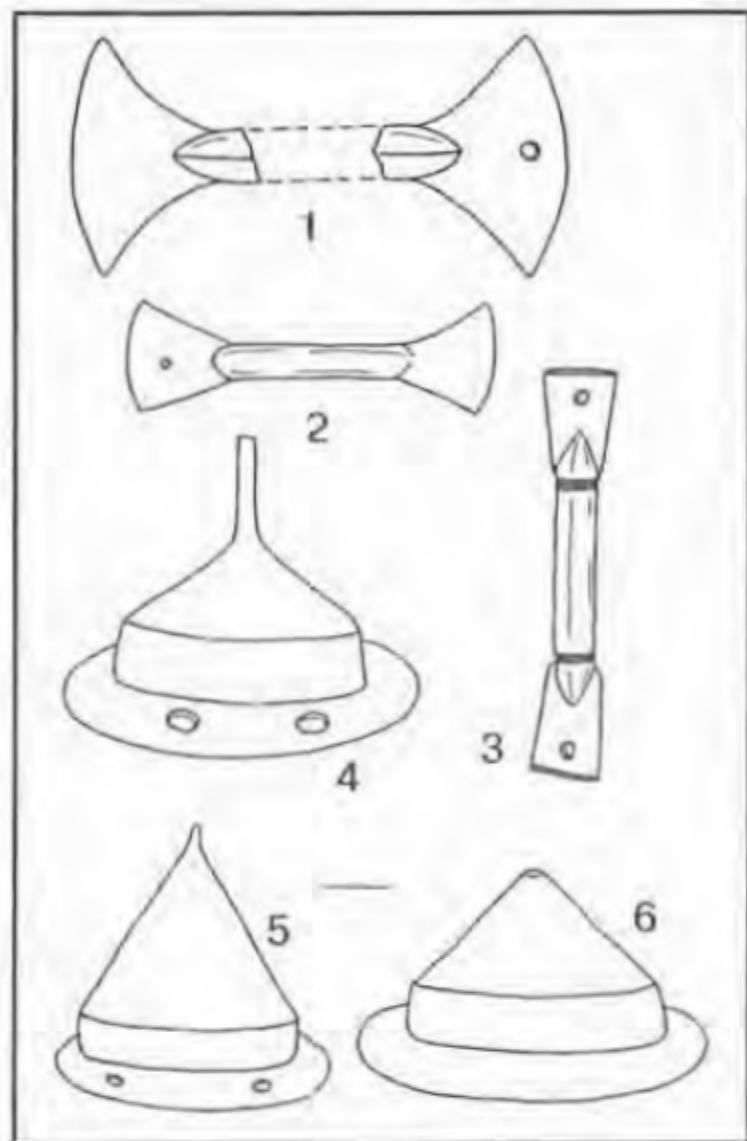
порожнистий шип. Висота добре збереженого екземпляра – 9 см. Такі умбони характерні для пшеворських пам'яток пізньоримського часу.

Четвертий тип представляє умбон з могильника черняхівської культури в Компанійцях. Він має дуже широкі поля. Шийка не виражена. Горішня частина напівкулястої форми. Шипа немає. Такого вигляду умбони – одні з найпізніших у пшеворській культурі. Це типові для германців вироби.

Усі відомі на території України руків'я щитів мають рівні, опуклі ручки з розміщеними на них широ-

кими платівками для кріплення до щита. Платівки прямокутної або трапецієподібної форми. У цих останніх верхня частина, як правило, округла. Посередині платівок є отвори для заклепок. Руків'я щита з поховання пшеворської культури в Іване-Золотому має на кожній з платівок по три отвори, розміщені в один ряд. Одне з руків'їв при переході ручки в платівку орнаментоване різьбленими поперечними насічками. Довжина їх 13,5 – 20 см.

Усі руків'я щитів належать до типу ІХ руків'їв з виділеними кра-

*Озброєння германців
Наддністрянщини. Умбони та
руків'я щитів (1, 3 – 5 –
Добростани; 2 – Іване-Золоте; 6 –
Перепельники)*

ями (за класифікацією М. Яна). Вони часто трапляються в похованнях пшеворської культури пізньоримського часу.

Як зброю вживали, мабуть, і сокири, виявлені на деяких черняхівських пам'ятках (Журавка, Кринички). Порівняно з господарськими вони мають менші розміри. У похованні воїна на Компанійському могильнику така сокира лежала разом з мечем, вістрям списа, умбоном, руків'ям щита та іншими видами зброї⁴. Головним видом озброєння готів був, за словами Йордана, довгий спис. Згідно з тлумаченням Е.Скржинської, це був один з видів піки, на протипагу металевому короткому списові або дротикові. Тим часом гепіди билися переважно мечем.

Описуючи битву різних племен з Атілловими синами за незалежність, Йордан зауважує: „Гадаю, що там було гідне подиву видовище: можна було бачити і гота, що б'ється списами, і гепіда, що звитяжить мечем”. Слід припустити, що ці види зброї були в названих племен основними, можна сказати, – „родовими”. Поряд з ними воїни користувалися всіма відомими на той час видами озброєння, що підтверджується археологічними матеріалами.

Питання організації війська

На жаль, у зв'язку з нерозробленістю цього питання ми мало можемо сказати про форми організації війська германських племен, що мешкали в III – IV ст. на території сучасної України. Природно припустити, що племена готів і гепідів, пройшовши довгий у часі й просторі шлях від Балтійського узбережжя до Чорного та Азовського морів через землі України, перемігши численні народи, що траплялися їм на різних теренах, упокоривши на тривалий час населення Лісостепу, зокрема слов'ян, мали дуже сильне й організоване військо. На думку Е.Скржинської, говорячи про військо готів, Йордан має на увазі всю чоловічу частину племені, яку в період пересувань супроводжує обоз з жінками, дітьми, старими людьми й майном. Отже, військо германських племен складалося, певно, як і в інших народів, що перебувають на стадії розвинутої військової демократії, з чоловічого населення, спроможного володіти зброєю.

У „Готиці” Йордан пише про численні походи готів, бойові сутички їх з різними племенами⁵. При цьому військо готських вождів обраховують на багато десятків, а то й сотень тисяч вояків. Якщо навіть взяти до уваги, що до цього війська

входили значні маси підкорених племен, то все ж таки його основу мали становити самі готи. Постає питання, звідки готські вожді набирали стільки воїнів?

На наш погляд, наявні нині археологічні джерела певною мірою можуть допомогти з'ясувати це питання. Дослідження останнього десятиріччя показали, що пам'ятки германців на Україні, які визначаються як старожитності вельбарської культури, досить численні. Значну кількість таких пам'яток відкрито не тільки на Волині, де вони поширені суцільним масивом, але також у Південній Надбужанщині, Середній Наддністрянщині й Наддніпрянщині, Молдові. Сліди цієї культури досить чітко простежено також у Північному Причорномор'ї, де, як гадають дослідники, була готська держава. На всіх цих територіях вельбарські пам'ятки в чистому або змішаному зі складниками місцевої культури вигляді співіснували здебільшого посмужно зі старожитностями сарматів, гетодакійців, слов'ян.

Спорадизація готських племен у процесі міграції, коли деякі угруповання лишилися на Волині й у Лісостепу Східної Європи поза Причорномор'ям, підтверджується також повідомленнями Йордана. Напевно, ареал таких пам'яток окреслює територію, об'єднану в „царство Германаріха” (за описом Йордана). Очевидно, „царство” являло собою тимчасове об'єднання всіх або більшості дрібніших племінних чи міжплемінних, одно- або багатоетнічних утворень під політичною егідою готів. Кожне з цих утворень, імовірно, мало дрібнішу політичну структуру, що спиралася на родове або родово-общинне військово-об'єднання готів, які проживали в згаданих селищах серед аборигенів. Мабуть, існувала належна організація зв'язку між

такими дрібними об'єднаннями, які разом утворювали силу, достатню не тільки для того, щоб тримати в покорі завойовані племена, а й щоб сформувані в потрібний момент великі військові об'єднання для далеких походів.

Лагідне підсоння, родючі землі, багатства лісів та озер, що створювали чудову основу для господарської діяльності, врешті, панівне становище серед місцевої людності сприяли високому і сталому зростанню народонаселення, процвітанню готських племен. Гадаємо, саме цими чинниками можна пояснити майже двохсотрічне панування готів на теренах сучасних України та Молдови, збереження впродовж тривалого часу етнічної окремішності.

Наприкінці IV ст., коли готські об'єднання зазнали розгрому від гунів, а водночас дедалі зростав опір, який чинили їм підкорені колись народи, передусім слов'яни, готи покинули територію України такою ж організованою масою, як і двісті років тому прийшли сюди і переселилися на землі Південної, а згодом і Західної Європи. Саме в цей час на просторах Лісостепу од Вісли до Дніпра зникають археологічні пам'ятки вельбарської культури.

ПРИМІТКИ

¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. – Lwów, 1932.

² Tackenberg K. Die Wandalen in Niederschlesien. – Berlin, 1925.

³ Никитина Г.В. Могильник у с.Оселівка Кельменецкого р-на Черновицкой области // Могильники черняховской культуры. – Москва, 1988.

⁴ Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. – К., 1971. – С.88 – 92.

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях готів. – Москва, 1968.